शास्त्री-II खण्ड साहित्य

रत्नावली

प्रश्न- सन्तापो हृदय स्मरानलकृतः संप्रत्ययं सह्यतां
नास्त्येवोपशमोऽस्य तां प्रति पुनः किं त्वं मुधा ताम्यसि ।
यन्मूढेन मया तदा कथमपि प्राप्तो गृहीत्वा चिरं
विन्यस्तस्त्वयि सान्द्रचन्दनरसस्पर्शो न तस्याः करः ॥

उत्तरम्- प्रसङ्गः- प्रस्तुतोऽयं श्लोकः महाकवि श्रीहर्षदेवेन विरचितायाः
रत्नावली नाटिकायाः तृतीयोऽङ्कात् उद्धृतोऽस्ति ।

व्याख्या- हृदय = रे चेतः । यत् = यतः । मूढेन = मूर्खेण । मया = उदयनेन ।
तदा = तदानीम् । कथम् अपि = कथञ्चित् । प्राप्तः = लब्धः ।
सान्द्रचन्दनरसस्पर्शः = सान्द्रस्य = घनस्य, चन्दनरसस्य =
मलयजद्रवस्य स्पर्शः = सम्पर्कः इव स्पर्शो यस्य सः । तस्याः =
सागरिकायाः । करः = बाहुः । गृहीत्वा = आदाय । त्वयि =
कामसन्तप्तहृदये । चिरम् = बहुकालम् । न विन्यस्तः = न स्थापि-
तः (स्थापितः) । सम्प्रति = साम्प्रतम् । स्मरानलकृतः = कामाग्निकृतः ।
अयम् = एषः । सन्तापः = दाहः । सह्यताम् = अनुभूयताम् ।
अस्य = कामसन्तापस्यैतस्य । उपशमः = शमनम् । नास्ति = नैवास्ति ।
तस्याम् ताम् प्रति = सागरिकां प्रति । त्वम् = मम हृदयम् । मुधा =
वृथा । किम् = कस्मात् । ताम्यसि = [illegible] ।

शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ।

[illegible]

एषा उमाकान्त सौ महोदय [illegible]
[illegible] ॥

सप्तमोऽङ्कः

१ — प्रलोभ्यवस्तुप्रणयप्रसारितो विभाति जालग्रथिताङ्गुलिः करः।
अलक्ष्यपत्रान्तरमिद्धरागया नवोषसा भिन्नमिवैकपंकजम्॥

प्रसंगः — प्रस्तुतोऽयं श्लोकः महाकवि कालिदास प्रणीतस्य अभिज्ञानशाकुन्तलम् नाट्य शास्त्रस्य सप्तमोऽङ्कात् उद्धृतोऽस्ति।

अस्मिन् श्लोके राजा दुष्यन्तः क्रीडनकमानेतुम् तपस्विन्याः समक्षे पाणि प्रसारयती बालकस्य हस्ते लौहित्यातिशयं विलोक्य चक्रवर्तिलक्षणं निर्धारयन् राजा वदति —

व्याख्या — वस्तुतः प्रणयेन = अभिलाषेण प्रकर्षेण लोभ्यं प्रलोभ्यं च तद्वस्तु प्रलोभ्यवस्तु तस्मिन् प्रणयेन प्रसारितः प्रलोभ्यवस्तुप्रणयप्रसारितः = लोभनीयं क्रीडनकमादातुं प्रसारितः जालवद् ग्रथिता अङ्गुलयो यस्यासौ जालग्रथिताङ्गुलिः = जालवत्संश्लिष्टाङ्गुलिः जालेषु = छिद्रेषु ग्रथिता अङ्गुलयो यस्येति विग्रहे अन्तरालसंश्लिष्टाङ्गुलिः उक्तं च सामुद्रिके —

'अतिरिक्तः करो यस्य ग्रथिताङ्गुलिको मृदुः।
चापाङ्कुशाङ्कितः सोऽपि चक्रवर्ती भवेद् ध्रुवम्॥'

अस्य बालकस्य करः = हस्तः, पाणिः इद्धरागया इद्धः = समृद्धः रागः = लौहित्यं यस्या सा तया इद्धरागया, समृद्ध लौहित्यया नवोषसा नवया = अचिरप्रवृत्तया उषसा = प्रभातेन, भिन्नं = स्फुटितं, अलक्ष्यपत्रान्तरं = अलक्ष्याणि पत्राणामन्तराणि यस्य स अलक्ष्यपत्रान्तरम् = अप्रकटितपत्रसन्धिः, एकपङ्कजम् एकं च तत् पङ्कजमित्येकपंकजं = श्रेष्ठ कमलम्, विभाति = शोभते, रक्तलोहित बालकस्येत्यर्थः। मिलिताङ्गुलिः पाणिः मृदुलकरं कमलमिव भासते।

सन्ध्या कुमारी सिंह महोदि[illegible] [illegible]
सुरसेना, पूर्णिमा। [illegible]/२१

उपशास्त्री-प्रथमखण्ड साहित्य - तृतीय पत्रम्

रघुवंशमहाकाव्यम्

द्वितीयः सर्गः

प्र०(1) - स पाटलायां गवि तस्थिवांसं धनुर्धरः केसरिणं ददर्श ।
अधित्यकायामिव धातुमय्यां लोध्रद्रुमं सानुमतः प्रफुल्लम् ॥

उत्तरम् - प्रसंगः - प्रस्तुतोऽयं श्लोकः महाकवि कालिदास विरचित रघुवंश महाकाव्यस्य द्वितीय सर्गात् उद्धृतोऽस्ति ।
अस्मिन् श्लोके गवि स्थितस्य सिंहस्य राज्ञः दिलीपस्य दर्शनस्य वर्णनमस्ति ।

व्याख्या: - धनुर्धरः = चापधरः, सः = नृपः, पाटलायाम् = श्वेतरक्तवर्णायाम्, गवि = धेनौ, तस्थिवांसं = स्थितम्, केसरिणं = सिंहम्, सानुमतः = पर्वतस्य, धातुमय्याम् = गैरिकबहुलायाम्, अधित्यकायाम् = ऊर्ध्वभूमौ, प्रफुल्लं = विकसितम्, लोध्रद्रुमं = लोध्राख्यवृक्षम्, इव = यथा, ददर्श = दृष्टवान् ।

Renu Devi
30/ 04/ 21

राधा उमाकान्त शैव महाविद्यालय सुरसंडा, पूर्णिमा ।

प्र०(1)- किरातार्जुनीयम् शब्दस्य व्युत्पत्तिं प्रदर्श्य 'किरात' शब्दोपादाने का युक्तिरिति विलिखतु? अथवा
'किरातार्जुनीयम्' काव्यस्य नामकरणस्य सार्थकतां सोद्देश्यतां विलिखतु?

उत्तरम् :- किरातश्चासौ अर्जुनश्चेति किरातार्जुनौ तदधिकृत्य कृतो ग्रन्थः किरातार्जुनीयम्। श्री शिवः किरातस्य वेषं धारयित्वा अर्जुनेन सह युद्धम् अकरोत। इयम् कथा महाभारते शिव-पुराणे च उपलब्धा अस्ति। अस्य महाकाव्यस्य प्रारम्भे एव युधिष्ठिरेण प्रेषितः वर्णिलिंगा किरातः दुर्योधनस्य राज्यशासनप्रणालीं ज्ञात्वा युधिष्ठिरं प्रति समागच्छति किरातोक्ति पुरस्कृत्य प्रथमं किरातशब्दोपादानम् कृतास्ति कविना। ब्रह्मचारिणः सर्वत्रा विरोधप्रवेशमेव किरातस्य ब्रह्मचारिरूपम् युक्तम्। जनमधिवसतां पाण्डवानां दुःखे तेऽराज्यप्राप्तौ च किरातस्य सहयोगः परिलक्ष्यते। अस्मिन् काव्ये देवसेनाध्यक्ष रक्षितेन शिवसैनिकेन सह अन्ते च किरातरूपधारिणा स्वयं शंकरेण साकं अर्जुन युद्धस्य नायक नारायणांशजः अर्जुनः एवास्ति। तस्यात्युत्कर्षो धायकः अनुवर्ण्यं चरितः किरात एवास्ति तन्नामकरणे प्रथम किरात शब्दोपादानं च युक्तिः संगता भवति।

कवि महाभारतस्य वनपर्वनः एकम् प्रसंगम् नीत्वा अष्टादश सर्गौ अस्य काव्यस्य रचनामकरोत। अस्य काव्यस्य मुख्य नायकः अर्जुनः धीरोदात्तनायकः अस्ति। यद्यपि किरातार्जुनीयम् काव्यम् वीररसप्रधानं काव्यम् अस्ति, परं च श्रृंगार-करुणादिरसाः अंगीभूता सन्ति। शरद्-हिमालय-संध्या-चन्द्रोदयादेः वर्णनं अनुभवरूपे अभवत् तत्र च दिव्य पाशुपतास्त्रलाभः अस्य परिणामः।

राधा रमाकान्त सं० महावि०
धरव सेना, पूर्णिया) Renu
उप व्या०